

ПРОБЛЕМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ В ПОРЕФОРМЕННУ ДОБУ
(НА ПРИКЛАДІ НАСЛІДКІВ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙН)

Працюючи свого часу над навчальним посібником з “Історії Херсонщини” довелось стикнутися з численними **лакунами** у військовій історії краю. Причому, ці **лакуни** стосувались і такої ніби достатньо розробленої літератури питання як роль і місце краю в Російсько-турецьких війнах XVIII-XIX ст. І хоча останнім часом вітчизняна і російська історіографія збагатилась низкою нових, оригінальних та змістовних праць з відповідної проблематики [див.1], це не зняло питань як фактологічного, так і методологічного, історіософського, чи якщо хочете концептуального характеру щодо ролі і місця нашого краю в історії російсько-турецького протистояння.

Очевидно, що причиною такого явища є декілька об’єктивних і суб’єктивних факторів. Сподіваємось, що їх аналіз буде корисним сучасним і майбутнім краєзнавцям.

По-перше, це вплив застарілих імперських міфів про причини, зміст, характер і наслідки російсько-турецьких воєн 1686-1700, 1711-1713, 1735-1739, 1758-1774, 1787-1791, 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856 і 1878-1879 років. Загальновідомо, що власне військові дії з давніх часів супроводжувались війнами інформаційними. Згодом продукти інформаційних воєн перетворювались в стереотипи, стали догмою науково-популярної, навчальної і навіть наукової літератури.

Так, з історичних міфів імперських часів найбільш одіозними виглядають тези про “агресію”, “агресивні дії” і навіть “імперіалізм” Кримського ханства та Оттоманської Порти. При цьому всіляко наголошується відсталість цих держав, “грабіжницький” характер економіки Кримського ханства, основу економіки

якого складала нібито грабіжницькі напади кримськотатарських військ на своїх сусідів. Очевидно, що в даному випадку слід зосередитись на висновках з цих постулатів.

По-перше, йдеться про “примітивність”, “варварство”, “дикість”, “грабіжництво” та ін. ногайців, які мешкали у Північному Причорномор’ї у XVI – XIX ст. Так, лише у XVIII ст. ногайці переходять від напівосілості до повної осілості, тоді ж внаслідок стабілізації кордонів призвела до скорочення частоти набігів ногайців і спричинила зменшення їх участі в работоргівлі. Спостерігається у господарстві ногайців збільшення питомої ваги землеробства, орієнтованого на зовнішні ринки. Як засвідчують спеціальні дослідження, збільшення питомої ваги землеробства становило невід’ємну складову частину кочівницької економіки. І хоча в період входження Північного Причорномор’я до складу Російської імперії не перейшло переходу ногайців до осілості, але перебіг подій виявив високі адаптивні можливості кочівницького колективу, його здатність прилаштуватись до макроекономічної кон’юнктури [2, с.11]. Проте все це не означає вторинності чи меншотворчості цих останніх східних кочовиків і не слід вести мову про якесь культрегерство, цивілізаторство і т.п. Російської імперії, східних слов’ян, російського чи українського народів.

Очевидно, що в XVII – XVIII ст. проходила боротьба за наш край різних країн, народів, цивілізацій. В цьому контексті вести мову про “споконвічні землі”, “про історичну справедливість” принаймні некоректно, оскільки мають за основу застарілий, несучасний, конфронтаційний в основі постулат “горе переможеним”. Скажімо, ті ж причорноморські ногайці, як наголошують спеціалісти, внесли помітний внесок в освоєння південноукраїнського регіону. Зокрема, напрацьовані ногайцями господарські навички і способи адаптації до суворих умов причорноморського степу широко переймались українськими козаками та селянами у процесі землеробської колонізації наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. Між носіями різних господарсько-культурних типів

існували усталені форми передачі культурної інформації, що помітно збагачувало арсенал адаптивних засобів. Особливо цінним набутком матеріальної культури ногайців для українських переселенців стали деякі елементи побуту, навички організації скотарства (йдеться про раціональне використання пасовищ для їх збереження), будівництва господарських споруд, налагодження землеробства в специфічних умовах причорноморського степу тощо. Інакше кажучи, ногайці вплинули на формування раціонального комплексу матеріальної культури українців Південної України. Ногайці створили своєрідний культурний, соціальний та економічний устрій [2, с. 11, 14]. Все це дозволяє асоціювати кочовиків з Диким полем, про що вже доводилось вести мову [3, с. 12-15].

Другий міф імперських часів намагається переконати у споконвічній належності нашого краю східним слов'янам, росіянам, православ'ю. Його намагаються обґрунтувати посиланнями на археологічні знахідки слов'ян – антив, давньоруського міста Олешня в пониззі Дніпра, поселень і могильників давньоруського поселення тощо. В даному випадку наголосимо, що імперські міфи слід розглядати як породження інформаційних воєн часів російсько-турецьких воєн. Прикладом може бути огляд наслідків інформаційної війни Східної війни 1853 – 1856 р.р. і російсько-турецької війни 1877-1878 р.р.

Передовсім йдеться про “вороже ставлення” Західної Європи до Росії, а тому війни з Туреччиною слід розглядати не як акти агресії, а як прояв закономірної боротьби Росії проти ворожого Заходу і Туреччини як його сателіта [4, с. 298-299]. **Між тим імперія** провокувала стан “оточеної фортеці” заради зміцнення влади правлячих еліт. Скажімо, Микола I не засмучувався ненавистю до нього європейської громадськості і ворожим ставленням більшості провідних країн. Самовпевненість імператора від цього лише посилювалась, причому ця самовпевненість ігнорувала реальний, доволі посередній, стан військового потенціалу Російської імперії. Він фактично вірив в те, що “іноземці в захваті від наших армії та флоту”. Він кинув країну у

прірву безперспективної війни, яка закінчилась принизливою поразкою імперії та принесла неймовірні страждання нашим землякам. До речі, фантомні уявлення про велич Росії блукають в головах і сучасних флотоводців російського Чорноморського флоту в Севастополі. Це є реальною небезпекою втягування України у військовий конфлікт з відповідними наслідками.

Ідеологічним підґрунтям агресивної зовнішньої політики Росії завжди був релігійний фактор, а щодо розв'язування війни 1853 – 1856 рр. опікування над Святими місцями було висунуто імперією як офіційний привід. на жаль, більшість росіян таку політику підтримувало. Не ідеалізуючи релігійну толерантність Оттоманської Порти чи Кримського ханства наголосимо, що в цих державах православ'я почувалось і відчувається не гірше, ніж мусульманство в Росії. І просто анекдотичним є гасло Катерини II щодо релігійних, а не імперіалістичних цілей у російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст.

Влада намагалась шляхом заборон і жорстокої цезури обмежити доступ громадян до думки опозиційних щодо політики влади думок вітчизняних та іноземних політиків, науковців, громадських і релігійних діячів тощо. Внаслідок у більшості громадян склалась думка, яку всіляко підтримувала офіційна пропаганда, в абсолютній правильності агресивної політики російської імперії.

Міцну традицію має думка про тяжкі страждання в Кримському ханстві і Турецькій імперії слов'янського і взагалі християнського (православного) населення, яке чекає - не дочекається визволення саме з боку Російської імперії. Знов-таки не ідеалізуючи життя, скажімо, в Кримському ханстві зазначимо, що надії на краще майбутнє вони не пов'язували з успіхом “визвольної місії” імперії. Прикладом використання імперією в своїх інтересах християнського населення Кримського ханства може бути насильницьке його переселення в 1778 – 1779 рр. О.Суворовим.

Особливо небезпечним для Європейської стабільності було підбурювання південнослов'янських і взагалі балканських народів до військових повстань проти турецького панування. Безумовно, об'єктивно ця підтримка співпадала з цілком законними прагненнями балканських народів до свободи та незалежності і Російська імперія зіграла в цілому позитивну роль у справі подолання наслідків агресії османів. За це південнослов'янські народи (скажімо, болгари) та греки до сьогодні зберігають вдячність і добру пам'ять про жертви підданих Російської імперії.

Втім, ця політика мала цілком прагматичні цілі з точки зору як внутрішньої політики (про це писав, зокрема, Л.Толстой в романі “Анна Кареніна”), так і зовнішньої політики. Нерідко імперія нав'язувала визволеним певні режими, політику тощо. Природно, що це викликало спротив і було по суті зрадою не лише інтересів визволених, але й світлої пам'яті загиблих визволителів. На жаль, заради фантомної мети про Велику Росію і сьогодні правлячі кола Москви розігрують слов'янську карту. Нерідко це мало сумнівні наслідки для інтересів українського народу – скажімо, це створення колоній переселенців слов'ян за рахунок інтересів корінного населення, використання військових формувань переселенців для придушення національно-визвольного руху тощо.

Чимало зусиль пропаганда надавала утвердженню думки про те, що Європа підтримує дії Російської імперії. Досить згадати відому подорож Катерини II до Криму, маніфест Миколи I про оголошення війни Туреччині в 1853 р. Так, Європа, принаймні демократично налаштована, підтримувала Росію і її боротьбі проти Османської імперії. Достатньо згадати Наваринський морський бій союзної ескадри, причому в складі російської ескадри перебували збудовані в Херсоні кораблі. Водночас чимало людей в самій імперії серед слов'ян і в Європі не підтримували “позитивний” бік політики імперії.

Скажімо, Микола I пропонував жителям Балкан заміну турецького самодержавства російським і був проти самостійного державного існування

Молдови, Сербії, **Валахії**, Болгарії і Чорногорії. По-друге, кріпацтво для селянства і розповсюдження далеких від передових порядків в усіх сферах життя [4,с.308-309]. Внаслідок навіть Константинопольський патріархат був далеко не в захваті від російського протекторату [5, т.1, с.122].

Очевидно, що наявність в сучасному українському політику проросійських партій живлять застарілі міфи слов'янофільського змісту. Спроби російського двоголового орла, свого часу прибувшого до Москви з Візантії, утвердитись на берегах Чорного моря нічого доброго не обіцяють ані росіянам, ані іншим народам. Цю істину, про яку навіть за сталінських часів не боявся озвучити наш земляк академік Є.В.Тарле, варто нарешті засвоїти всім нашим сучасникам [5, т.1, с. 227].

Варто наголосити, що об'єктивно слід оцінювати політику не лише Росії, але всіх європейських країн. Скажімо, у війні 1853 – 1856 рр. Велика Британія і Франція переслідували суто імперіалістичні цілі. Проте останнє не може бути виправданням політики Російської імперії.

Особливо небезпечним для України виявилось утвердження в нашому краї імперських традицій бюрократизму, підлабузництва, доносительства і корупції. Остання розцвіла буйним чортополохом з часів будівництва Херсона, причому хижацька корупція є “фірмовою ознакою” Російської імперії. “Они украли бы мои военные линейные суда, - з сумом зауважив Олександр І після відвідування причорноморських портів та верфей, - если бы знали, куда их спрятать, и они похитили бы у меня зубы во время моего сна, если бы они могли вытащить их у меня изо рта, не разбудив меня при этом” [4, с. 323].

Офіційне тлумачення російсько-турецьких воєн було наслідком дії жорсткої цензури, яка була і є до сьогодні важливою зброєю імперської політики Росії. Будь-яке прагнення об'єктивно оцінити наслідки воєн для населення переслідувались. Показовою була ситуація з “Севастопольськими рассказами” Л.Толстого, який правдиво зобразив наслідки для Херсона і Херсонщини масового пересування військ, поранених, набоїв тощо. Спроби

демократичних журналів (“Отечественные записки» и “Современник” для часів Кримської війни 1852 – 1856 рр.) не змогли змінити ситуацію. В цьому сенсі наголосимо на органічності цензури для всіх імперій, починаючи з Римської. Лише в демократичному суспільстві преса в змозі реально впливати на державну політику, розкривати наслідки війни для суспільства. Скажімо, завдяки репортажам англійської “Times” постачання і забезпечення англійської армії під час облоги Севастополя було кардинально підвищено [6, с. 392-393]. Внаслідок цього небойові втрати через хвороби серед англійських вояків були на порядок нижче порівняно з російською армією, в рядах якої було чимало херсонців.

Офіційна російська історіографія традиційно шукає (і знаходить!) винуватців своїх військово-політичних поразок. Зокрема, “винуватцями” поразок у Кримській війні 1853 – 1856 рр. були оголошені кримські татари і ногайці. В цьому сенсі кримські татари виявились винуватцями і поразок Червоної армії в 1941 – 1942 рр. в Криму, в т.ч. під Севастополем. При цьому влада намагалась “перевести стрілку” з себе на удаваного винуватця, розпалюючи протиріччя в суспільстві – етнічні, релігійні, соціальні тощо.

Традиційно російська преса слугувала джерелом міфів щодо жертвності вояків заради перемоги, тобто пропагувала загибель і число загиблих як свідчення героїзму. Причому традиційно загиблих героїзували у найширших межах, а про живих забували. Типовою виглядає ситуація з обороною Севастополя у 1854 – 1855 і 1941 – 1942 роках.

Відразу зазначимо, що у військово-політичному сенсі мета двох оборон була доволі сумнівною. В роки Кримської війни Севастополь було перетворено на символ, хоча після затоплення більшої частини Чорноморського флоту реальна ціна його головної бази була мінімальною. Аналогічна ситуація склалась і в роки Великої Вітчизняної війни, оскільки після захоплення Криму радянський флот не міг використовувати Севастополь. Тому міфами про жертви влада лише прикривала свою неспроможність. Тому мертві герої, яким

можна було приписати належні висловлення, були кращі за живих. Скажімо, загиблих адміралів В.Корнілова, П.Нахімова та Ю.Істоміна до сьогодні вшановують як святих, а про матроса П.Кішку почали згадувати лише після його смерті. Аналогічно героїзували п'ятьох моряків-севастопольців, які загинули 7.11.1941 р. під Дуванкоєм (**Верхньосадовим**), і забули про майже 80 тис. полонених [7, с. 182-195].

Отже, вивчення ролі нашого рідного міста і рідного краю слід починати з критичного аналізу великодержавних міфів. Другим етапом має стати залучення, обов'язково з використанням сучасного інструментарію, залучення відповідної джерельної бази.

Передовсім йдеться про сумнівне використання інформаційних джерел вітчизняних архівосховищ. Наприклад, дослідження Т.А. Якубової “Місто-фортеця Очаків та його стратегічне значення в російсько-турецькому протистоянні XVIII ст.” використано 4 фонди Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, численні рукописні матеріали Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського [див. 8]. Водночас важко сподіватись реконструювати реальну роль військово-політичну історію нашого краю без залучення російських архівів.

Скажімо, спорудження фортеці змальовують зібрання Російського державного військово-історичного архіву, діяльність Херсонського адміралтейства – військово-морський архів (точніше Російського державного архіву військово-морського флоту), зовнішньополітичні акції Росії характеризують документи Російського державного архіву давніх актів тощо [див. 9]. Очевидно, що в ідеалі слід використати турецькі, англійські, французькі архіви, матеріали Ватикану і т. п.

Зрозуміло, що головною перешкодою у використанні іноземних (проте і вітчизняних також) є брак належного фінансування. До сьогодні фінансове забезпечення краєзнавчих досліджень (хіба за певним винятком археології) є

справою самих дослідників. Без відчутної фінансової підтримки (місцевої влади, спонсорів, книговидавців і т.п.) сподіватись на **прориви** важкувато.

Не менш актуальним залишається комплекс використання опублікованих джерел та літератури. Так, в ході виявлення, камеральної обробки та використання джерел установ Російської імперії слід чітко уявляти особливості створення документів, напрямки руху документації тощо. Видання «Архіву Коша Нової Запорозької Січі», «Бумаги кабинета министров императрицы Анны Иоановны» дозволяють простежити розвиток прикордонних стосунків у Нижньому Подніпров'ї у першій половині XVIII ст., участь українського (передовсім запорозького) у воєнних операціях періоду російсько-турецьких воєн 1735 – 1739 та 1768 – 1774 років.

Змістовними джерелами є мемуари, записки, листування іноземних дипломатів та праці воєначальників. Скажімо, записки французького дипломата графа Сегюра, посла в Росії за правління Катерини II у 1785 – 1783 рр. проливають світло на геополітичне і стратегічне значення Херсона [див. 10]. Записки Е.Мініха, сина фельдмаршала Б.Х.Мініха дають підстави для узагальнюючих висновків про вплив воєнних кампаній 1736 – 1737 рр. на подальшу долю Нижнього Подніпров'я як бази російського просування на південь [11]. Опубліковані документи, записки О.В.Суворова та Г.О.Потьомкіна дозволяють прослідкувати значення Херсона, Нижнього Подніпров'я і Таврії не лише у військових діях, але й у господарському засвоєнні краю.[12].

Підсумовуючи зазначимо, що військова історія є не лише невід'ємною складовою історії Херсонщини. У XVIII – XIX ст. вона справляла чималий, а у XVIII ст. навіть визначальний вплив на всі аспекти історії краю. Проте сьогодні потрібен принципово новий підхід до аналізу військової історії XVIII – XIX століть. Йдеться про подолання Великодержавних міфів (природно, що не слід при цьому відмовлятися від здобутків російської і радянської історіографії),

залучення нових джерел, звернення до нової проблематики, яка відповідає сучасному стану соціального пізнання.

Йдеться про чіткість у визначенні характеру російсько-турецьких воєн; розгляд військової історії як історії передовсім народу, а не держави; вплив східної цивілізації на історію краю і зокрема Херсонщина як перетинання впливів різних цивілізацій. В межах модної сьогодні історії повсякдення слід практично вирішити цілий комплекс питань про долю людини на війні: на фронті, в тилу, в госпіталях тощо. Щодо ролі Херсона слід чітко визначити його стратегічне значення, використання його потенціалу (економічного, фінансового, людського тощо) і т.п., причому роль Херсона і Херсонщини слід перестати оцінювати в “тіні” інших подій, скажімо подій навколо Севастополя.

Проте найбільшою проблемою є запровадження нових підходів – запровадження толерантних підходів, запровадження антропологічного дискурсу, аналіз подій на засадах полікультурності, цивілізаційного підходу, сучасного теоретико-методологічного та методичного інструментарію тощо. Слід переглянути сталість значної частини категоріального апарату, зокрема щодо культреггерства Російської імперії, дикість та варварство ногайців і кримських татар, недооцінку ролі Запорозького козацтва та поселення Запорозьких Вільностей в колонізації Таврії та Нижнього Подніпров’я.

ЛІТЕРАТУРА

1. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті ХУІІІ ст. – Дніпропетровськ: ПП Ліра ЛТД, 2003. – 464 с.; Михайлов А.А. Первый бросок на юг. – М.:ООО»Издательство АСТ»; СПб.: «Северо-Запад Пресс», 2003. – 429 с.; Якубова Т.А. Місто-фортеця Очаків та його стратегічне значення в російсько-українсько-турецькому протистоянні ХУІІІ ст. Автор...канд. іст. наук: 07.00.01. – К, 2006. – 19 с. тощо
2. Грибовський В.В. Ногайські орди Північного Причорномор'я у ХУІІІ – на початку ХІХ століття: Автореф...канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2006. – 19 с.
3. Водотика С.Г. Історія Херсонщини ХІІІ – ХІХ ст. – Херсон: Атлант, 2003. – 178 с.
4. Волковский Н.Л. История информационных войн: В 2 к. –2.111.. –СПб: ООО «Издательство Полигон», 2003. – 502 с.
5. Тарле Е.В. Крымская война: В 2-х т. – М: Наука, 1956.
6. Черняк Е.Б. Пять столетий тайной войны. – М.: Мысль, 1972. – 471 с.
7. Соколов Б.В. Вторая мировая: факты и версии. – М.: АСТ – ПРЕСС КНИГА, 2006. – 432 с.
8. Якубова Т.А. Місто-фортеця Очаків та його стратегічне значення в російсько-українсько-турецькому протистоянні ХУІІІ ст.: Автореф...дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – історія України. // Національний Університет “Києво-Могилянська академія”. – К., 2006. – 19 с.
9. Молдавський Р.Л. Джерела з історії Нової Дніпровської лінії укріплень (1770 – 1791 р.р.): Автореф...дис. канд. іст. наук: 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Запорізький націон. ун-т. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
10. Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II (1785 – 1789). Перевод с французского с примечаниями Екатерины II (1785 – 1789). – СПб., 1865. – 381 с.

11. Миних Э. Записки // **Безвременье** и временщики: воспоминания об эпохе дворцовых переворотов (1720-е – 1760-е годы). М., 1991. – с. 81-187
12. Див.: Суворов А.В. Походы и сражения в письмах и записках. – М.: Воениздат, 1990. – 487 с.; Екатерина II и Г.А.Потёмкин. Личная переписка. – М.: Наука, 1997. – 989 с.